

Олександр ДУДНІК
(Київ, Україна)

Азербайджансько-іранські взаємовідносини в контексті геополітичної ситуації в Каспійському регіоні

Після розпаду СРСР Каспійський регіон, де з'явилися нові незалежні держави (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан), став відкритим для проникнення іноземного капіталу і поступово перетворився на одне з світових джерел енергетичних ресурсів для забезпечення потреб європейських і азіатських країн. Разом з тим, він став місцем зіткнення інтересів найбільших держав світу – США, Росії, КНР, країн Європейського Союзу. Все це позначилося на розвитку взаємовідносин між державами регіону. У цьому плані особливий інтерес викликають ірансько-азербайджанські відносини, адже головні зовнішньополітичні орієнтації Тегерану й Баку зовсім протилежні.

Не менш важливим є висвітлення стосунків між Іраном й Азербайджаном з огляду на їх тісні відносини з Україною. Так, Баку – стратегічний партнер Києва. Досить вигідним і перспективним є українсько-іранське співробітництво.

Мета дослідження – проаналізувати розвиток ірансько-азербайджанських взаємовідносин у пострадянський період.

Після розпаду СРСР Ісламська республіка Іран (ІРІ) і Туреччина вели неоголошену боротьбу за встановлення свого впливу над пострадянськими державами з тюркомовним, мусульманським населенням. Тегеран пропонував новим незалежним державам (ННД) Центральної Азії, а також Азербайджану повернутися до ідей фундаментального ісламу, обіцяючи за це економічну допомогу. ІРІ здійснювала підтримку низки ісламських організацій в Азербайджані й Таджикистані, але нав'язуванням ісламських ідей не займалася, усвідомлюючи наявність низки перешкод на шляху реалізації такої політики. По-перше, в країнах СНД переважали мусульмани-суніти, а в Ірані – шіїти, по-друге,

в ННД будувались світські режими, а в ІРІ був теократичний [5, с. 152]. Насамкінець, на відміну від іранського, населення пострадянських держав Закавказзя і Центральної Азії, за винятком Таджикистану, є переважно тюркомовним. Крім того, на той час Тегеран не визначився з формою економічної допомоги пострадянським державам. З його ініціативи у 1992 р. до Організації Економічної Співпраці (ОЕС), куди входили Туреччина, Пакистан та Іран, було прийнято п'ять мусульманських держав СНД, а Казахстан отримав статус спостерігача. Іранський президент Алі Акбар Хашемі-Рафсанджані ^{□*}, на противагу ідеї турецького колеги – Тургуту Озала створити зону вільної економічної співпраці держав басейну Чорного моря, закликав створити Організацію держав Каспійського моря. Однак його ідеї не отримали підтримки з боку пострадянських країн, які орієнтувались, здебільшого, на Анкару. Остання мала помітні успіхи у проведенні ліберальних економічних реформ, у розбудові світської держави, а головне була близькою їм за своєю культурою, передусім мовою.

Особливо складно розвивались азербайджансько-іранські стосунки, незважаючи на те, що більшість населення обох країн становлять мусульмани-шіїти, а в північних регіонах ІРІ проживає, за різними даними, від 16 до 23 млн. етнічних азербайджанців або близько третини жителів країни [16]. Це в три рази більше, ніж в самому Азербайджані (майже 8 млн. осіб)*. В Баку вважають, що протягом багатьох десятиліть Тегеран відкрито проводив політику дискримінації багатомільйонного азербайджанського населення на півночі країни (історична назва Південний Азербайджан), пояснюючи це необхідністю придушення можливого сепаратизму. Самі азербайджанці ІРІ вважають, що їхній статус не відповідає статусу національних або етнічних меншин [14]. Але вони мають своїх представників серед вищої політичної еліти цієї держави. Наприклад, духовний лідер іранців верховний аятола Алі Хаменеї або ж колишній президент Мохамед Хатамі. Ісламська республіка ніколи не забороняла азербайджанцям розмовляти рідною мовою, хоча державною залишається перська (фарсі). Однак до проявів національної ідентичності в азербайджанців у Тегерані завжди ставилися із занепокоєнням [16].

* Внаслідок підписання Гюлістанського (1813 р.) і Туркманчайського (1828 р.) договорів між Росією і Іраном відбувся поділ азербайджанського народу. Переважна більшість його опинилась в Ірані, а меншість в Росії.

Після набуття незалежності Азербайджаном (Північним Азербайджаном) Тегеран почав сприймати Баку в якості реальної загрози для своєї територіальної цілісності, побоюючись намірів південних і північних азербайджанців об'єднатися в рамках єдиного державного утворення – Республіки Азербайджан (РА). Причин для цього було достатньо: карти Єдиного Азербайджану в кабінетах азербайджанських націонал-патріотів, неофіційна підтримка Баку політичних рухів іранських азербайджанців, численні публікації в ЗМІ, і загалом популярність ідеї возз'єднання розділеного народу. Враховуючи це, іранська влада робила все для запобігання можливості перетворення Азербайджану в сильного і впливового регіонального гравця, який зможе позитивно впливати на національні почуття, національну самосвідомість і загалом національний рух як в самому Азербайджані, так і за кордоном, насамперед в ІРІ.

Для Ірану Азербайджан може стати детонатором сепаратизму, що несе загрозу не тільки територіальній цілісності країни, а й державному суверенітету.

Негативний характер азербайджансько-іранських стосунків з перших днів існування незалежної РА був зумовлено й політикою першого президента Азербайджану – А.Ельчибея, який заявляв про свої наміри об'єднати всіх азербайджанців у складі єдиної держави (ідея відродження Великого Азербайджану). Однак саме в період правління Ельчибея Іран значно посилив свої позиції в Азербайджані шляхом поширення там іранських угруповань “Хезбула”*. Вони збирали навколо себе азербайджанську молодь, вчили її ісламським гаслам, одягали в чорний одяг. Уже в 1993 р. загони азербайджанських “Хезбола” пройшли повз будівлю апарату президента скандуючи гасла “Аллах Акбар” (Бог самий великий) та інші [3]. Агенти іранської розвідки активно працювали на території Азербайджану, особливо в південних регіонах, схиляючи жителів до релігійного протистояння владі й сепаратизму.

Таким чином, зовні ірансько-азербайджанські стосунки за президента А.Ельчибея були складними, але в середині Азербайджану

* “Хезболла” (в перекладі “Партія Бога”) воєнно-політична організація “охоронців ісламської революції”, яка була створена в 1982 р. за підтримки Ірану. Згодом її спонсором стала ще й Сирія. Мета організації – знищення Ізраїлю, встановлення ісламського контролю над Єрусалимом. Складовою частиною діяльності організації є терор, у тому числі міжнародний.

Іран домогся свого контролю над населенням. Завдяки розгалуженій релігійній сітці Іран сподівався, з часом, приєднати до себе Азербайджан.

З приходом на посаду нового президента Азербайджану – Гейдара Алієва ситуація змінилась прямо протилежно. Будучи дипломатом, у відносинах з іранськими офіційними особами Г. Алієв завжди говорив про вічну дружбу й історичну спільність іранського й азербайджанського народів. Однак в середині країни він ліквідував іранську присутність – ісламські угруповання. Як наслідок, зовні стосунки між країнами нормалізувались, стали добросусідськими, за винятком окремих епізодів. Тегеран був незадоволений, але зовні зберігав дружній характер взаємовідносин з Баку. Така політика Г. Алієва була зумовлена його прагненням не допустити перетворення Азербайджану в ісламську державу на зразок Ірану. Він робив усе, щоб зберегти світський характер державної влади в республіці.

Для Тегерану незалежний Азербайджан став ще й складовою частиною антиіранської регіональної блокади з боку Іраку, Афганістану, Саудівської Аравії, Ізраїлю, держав Перської затоки, і в певній мірі, Пакистану та Туреччини. Азербайджан він відносив до трійки найнебезпечніших ворогів разом з Туреччиною та Ізраїлем, які мають найтісніші зв'язки США і НАТО та ставлять за мету розділити Іран на окремі держави. Саме тому, сильне невдоволення у Тегерана викликає співпраця Азербайджану зі США, Туреччиною та Ізраїлем. Так, перспектива відкриття посольства Азербайджану в Ізраїлі в ультимативній формі торпедується країнами ісламського світу і, в першу чергу, Іраном. Тегеран продовжував протидіяти остаточному врегулюванню правового статусу Каспію, розуміючи, що це може сприяти створенню більших перспектив для західних нафтових компаній, що працюють на азербайджанському шельфі водойми. У 2001 р. іранські воєнні катери не тільки порушили територіальні води Азербайджану, а й змусили західних нафтовиків залишити розробку нафтових родовищ на спірній азербайджансько-іранській поверхні шельфу Каспійського моря [4].

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. Тегеран не давав остаточної згоди на відкриття консульства Азербайджану в Тебризі (найбільше місто іранських азербайджанців у Північному Ірані).

Завдяки політиці Г. Алієва в середовищі політичної й інтелектуальної еліти Азербайджану, порівняно з першими роками незалежності

ті, практично, не залишилось жодних проіранських груп або партій. Опозиційні партії як “Партія Народного фронту Азербайджану”, “Му-сават”, Ліберальна, Демократична та Партія незалежності Азербайджану, фактично, змагалися з урядом і спецслужбами країни в антиіранській політиці, а також співпрацювали з іноземними спецслужбами у цьому напрямку. Уряд Г.Алієва не тільки розправився з багатьма ісламськими політичними організаціями, передусім шіїтськими, заборонив розповсюджувати ісламську літературу іранського походження, а й поклав край спробам Ірану створити в Азербайджані проіранські політичні партії, групи та установи.

Наприкінці 1990-х років Іран припинив будь-які спроби етнічного та культурно-релігійного проникнення (зближення) в Азербайджан і розпочав формувати більш дієві механізми геополітичного і гео економічного впливу на сусідню державу. До першого відноситься самопроголошена Нагірно-Карабаська республіка (НКР), існування якої забезпечувало баланс сил в регіоні й безпеку Ірану в північному напрямку. Іран де-факто визнав НКР. Завдяки йому Вірменія й НКР уникли повної економічної блокади, яку здійснюють проти них Баку і Анкара. Другим механізмом тиску стала Нахічеванська автономна республіка (НАР) в складі Азербайджану, з якою Тегеран розвивав незалежні від Баку стосунки. Іран повністю забезпечував потреби Нахічеванської автономії в електроенергії, нафтопродуктах, паливі, зерні, населення якої, виключно, жило за рахунок торгівлі – купувало дешеві товари в Ірані, а потім перепродавало їх в Туреччині або навпаки. Тегерану не складно підтримувати не чисельне населення автономії, котре внаслідок економічної міграції зменшилось з 303 до 110 тис. На відміну від основної території Азербайджану в Нахічевані створено проіранські політичні групи, а нахічеванська адміністрація, особливо місцевий парламент, помітно зорієнтовані на Іран. Крім прагматичних чинників, це обумовлено й тим, що значна частина населення автономної республіки має іранські й курдські, а не тюркські корені. Для Ірану Нахічевань має важливе геополітичне значення в плані протистояння з Туреччиною [13].

Для тиску на Азербайджан Тегеран може використати й талишський чинник. В Азербайджані проживає 1,2 млн. осіб цієї народності. Але іранське керівництво проводить обережну політику щодо відстоювання національних, зокрема культурно-мовних і громадянських, прав талишського народу.

Після залишення вищої державної посади Г.Алієвим і його скорої смерті Іран намагається покращити стосунки з Азербайджаном шляхом розвитку культурних, економічних і політичних зв'язків між двома народами. Зокрема, з фонду “Хомейні” до Азербайджану надходить незначна гуманітарна допомога. Крім того, Іран тимчасово де-факто відкрив кордон з Нахічеванською республікою. Завдяки цьому люди стали отримувати “мультивізи”, постійні візи на три місяці з обох сторін і можуть безкоштовно переходити азербайджансько-іранський кордон [15]. Загалом Тегеран став діяти шляхом поступок і тиску. З одного боку він уклав стратегічний союз з головним ворогом Баку – Єреваном, розпочав будівництво газопроводу в “блоковану” Вірменію і через неї транзитом отримав російські компоненти для своєї ядерної програми, а з другого надав гуманітарну допомогу азербайджанським біженцям, пустив газ в Нахічевань і домовився з Баку про запуск єдиної енергосистеми Росія-Азербайджан-Іран.

Повторний прихід до влади в США Дж. Буша-молодшого в 2005 р. посилив небезпеку можливої агресії Вашингтону та його союзників проти Ірану через загострення проблеми, пов'язаної з іранським ядерним досвідом, і змусив Тегеран переглянути свою політику щодо Баку в кращу для останнього сторону. Іран був занепокоєний тим, що американці модернізували злітно-посадочні смуги семи аеродромів Азербайджану, зробивши їх придатними для прийняття тяжких бомбардувальників. Крім того, в РА з'явилися американські військові підрозділи, так звані “мобільні сили” (офіційно призначені охороняти трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан), а постійним гостем Баку став шеф Пентагону Дональд Рамсфельд.

Отже, посилення зовнішньої ізоляції і тиску на Іран змушували його шукати механізми налагодження добросусідських відносин з Азербайджаном. Ще наприкінці 2004 р. Баку відвідали спеціальний представник президента Ірану з питань Каспію, міністри безпеки, оборони та охорони здоров'я. Міністр безпеки А. Шахмані, зокрема, заявив: “Безпека Азербайджану – наша безпека. Наша обороноздатність – ваша обороноздатність. Ми готові до встановлення будь-яких взаємозв'язків з Азербайджаном і немає сили, що перешкодить цьому” [12, с. 5].

Іран намагався швидкими темпами розв'язати усі суперечливі питання з Азербайджаном. Крім того, він пропонував Баку виступити посередником у його переговорах з Вашингтоном, оскільки після по-

дій в Україні був не зовсім упевнений у позиції свого головного союзника в регіоні – Росії. Взамін Іран зобов'язався надати гарантії безпеки в договірному порядку, обіцяючи ні за яких обставин не розв'язувати суперечливих питань між двома державами силовими методами. Тегеран також погодився розділити суперечливі частини каспійської акваторії за національними секторами по серединній лінії, а спірні родовища – порівню. Іранський уряд дозволив відкрити азербайджанське консульство в Тебрізі, чого Баку не вдавалося зробити протягом десяти років. За все це Іран хотів отримати гарантії того, що Азербайджан не надасть свою територію американським воєнним для інтервенції чи нанесення удару по Ірану. Тегеран домагався підтвердження зобов'язань сторін про недопущення використання територій двох держав третьою державою для нападу. У цих політичних торгах іранське керівництво відкрито натякало, що коли США використають територію Азербайджану для інтервенції чи нанесення ракетно-повітряного удару по Ірану, то ракетний удар у відповідь буде завданий по азербайджанській території (ракти середньої дальності, якими володіє Іран, можуть досягнути будь-якої точки території Азербайджану). Крім того, Тегеран не двозначно натякнув, що на випадок виникнення збройного протистояння в регіоні, Азербайджан може стати мішенню для ісламських терористів, чого до цих пір йому вдавалось уникати.

Водночас і в Баку стали все більше усвідомлювати весь негативізм ворожих стосунків з сусіднім Іраном та проведення відверто проамериканської політики в умовах антиамериканських настроїв у мусульманському світі.

На початку 2005 р., коли у світі широко обговорювалось питання про можливість нанесення Вашингтоном воєнного удару по Ірану, до Тегерану з офіційним візитом прибув І. Алієв. Тоді було підписано ірансько-азербайджанський “пакт про ненапад”, згідно з яким сторони надали одна одній гарантії безпеки [11]. Така угода відкривала для Баку нові можливості розв'язання проблеми Нагірного Карабаху й окупованих Вірменією азербайджанських територій.

Під час візиту було укладено близько 10 документів про двостороннє співробітництво, реалізація яких передбачає великі дивіденди не лише обом країнам, а й регіону в цілому. Зокрема, це стосується ухвалення рішень щодо прискорення реалізації проекту “Північ-Південь”, у якому зацікавлені багато країн Європи й Азії. Крім того,

Іранський банк розвитку експорту виділив Азербайджану кредит на 40 млн. дол. для будівництва 243 км автомагістралі Баку-Астара (Іран), а також залізниці Астара-Решт (Азербайджан) [12, с. 5].

Президенти обох держав провели переговори в Нахічевані, в результаті яких підписали меморандум, що передбачає посилення співробітництва в енергетичній сфері, а також документ на виділення гранту в 1 млн. доларів на реконструкцію прикордонного мосту Тах-такерпу.

Правда, восени 2005 р. посол США в Азербайджані Р.Харніш поставив керівництво республіки у складне становище, заявивши про будівництво американцями в Азербайджані відразу двох РІС – одної на Півдні (відповідно проти Ірану), а другої поблизу кордонів з Росією. Пікантність ситуації полягала в тому, що до цього часу влада республіки відкидала звинувачення Тегерану в будівництві американцями воєнних об'єктів на своїй території. Заява американського посла викликала негативну реакцію не тільки в Тегерані, а й в Москві [1].

22 грудня 2005 р. на прес-конференції в Баку посол Ірану А. Сулеймані зазначив, що розвиток стратегічного співробітництва на основі важливого географічного положення відповідає як двостороннім інтересам, так і регіональним. Все це в кінцевому рахунку буде служити процвітанню двох народів, регіональній стабільності й розвитку.

Враховуючи те, що Азербайджан поки що залишається єдиним транзитним шляхом між Росією та Іраном, а також зорієнтованість переважної більшості його державних чиновників на Анкару або Москву (фактично проіранську), адже у прозахідному демократичному Азербайджані вони не бачать свого місця, Тегеран, як і Москва, намагається завадити стратегічному партнерству Баку із Заходом. Саме тому іранську політику в Азербайджані прийнято називати ірансько-російською або російсько-іранською. Особливо виразно така політика проявилась під час загострення проблеми, пов'язаної з іранським ядерним досє.

У 2006 р. керівництво Азербайджану опинилось на зовнішньополітичному роздоріжжі – Тегеран-Москва – Вашингтон. Перед Алієвим постало питання визначитися, що для нього важливіше – збереження добросусідських відносин з Іраном, а значить і з Росією, чи стратегічне партнерство із США, яке набирало силу.

Офіційний Тегеран, який на початку 2006 р. намагався звзити коло потенційних союзників США в регіоні, постійно тиснув на Азер-

байджан. Ірансько-азербайджанські контакти активізувались не тільки по лінії зовнішньополітичних відомств двох держав, а й на президентському рівні. У квітні 2006 р. міністр оборони Ірану Мохамеда Неджара прибув до Баку з метою з'ясувати чи приєднається Азербайджан до антиіранської коаліції. У свою чергу Баку прагнув отримати гарантії недоторканості своєї нафтової індустрії на Каспію, на випадок ускладнення ситуації в регіоні. У Баку міністр оборони Ірану заявив, що ядерна програма його країни носить мирний характер, а деякі держави, які намагаються представити її як джерело напруги, не зможуть цього довести. Офіційний Баку запевнив, що не збирається приєднуватися до антиіранської коаліції. Міністр закордонних справ Азербайджану Халаф Халафов зазначив, що між Тегераном і Баку існує договір про те, що на випадок будь-якої зовнішньої загрози, території обох країн не будуть використовуватися однією державою проти другої. Азербайджан не зацікавлений у переростанні протистояння між Іраном і Заходом у воєнну площину, зокрема, виходячи з того, що в північних районах Ірану проживають етнічні азербайджанці. Їхня доля не може не турбувати Баку. Крім того, Азербайджан дуже складно вирішує проблему власних біженців і переміщених осіб, тому перспектива отримати новий потік переселенців з Ірану його також не влаштовує. Азербайджан особливо зацікавлений в мирному врегулюванні іранської проблеми, адже має довгу лінію спільного кордону з Іраном, у регіоні якого знаходяться великі запаси нафтових родовищ. Насамкінець іранські інвестиції в економіку Азербайджану в останні роки постійно зростають [6].

Як наслідок, під час квітневого візиту в 2006 р. до Вашингтону азербайджанський президент закликав до врегулювання проблеми з іранською ядерною програмою дипломатичним шляхом. Він виразив сподівання, що можливості мирного врегулювання проблеми не вичерпані. За його словами, в регіоні ніхто не зацікавлений в зростанні напруги, оскільки це може призвести до трагічних наслідків для всіх. Виступаючи в Раді з міжнародних відносин США, І.Алієв заявив, що виключає можливість використання території в будь-яких антиіранських цілях. “Азербайджан є прихильником мирного врегулювання усіх питань в регіоні. Згідно з підписаним між Азербайджаном та Іраном договором, наші території не можуть бути використані у воєнних цілях один проти одного. Азербайджан, який іде шляхом економічного розвитку, взаємної співпраці, ніколи не стане ареною протистояння” [7].

Під час перебування І.Алієва у Вашингтоні з офіційним візитом, керівник Верховної ради національної безпеки ІРІ Алі Ларіджані в інтерв'ю єгипетській газеті “Аль-Ахрам” заявив, що в Азербайджані діє американська розвідувальна група, яка проводить роботу проти Ірану. Він попередив, що на випадок воєнних дій проти Ірану, його країна завдасть удару по нафтопроводу БТД і нафтових об'єктах Азербайджану. Хоча керівник управління інформації МЗС Азербайджану Т. Тагізато назвав ці заяви несерйозними, що здійснюються з метою погіршення взаємовідносин між двома державами і посилення напруги в регіоні [8, с. 6], офіційний Баку серйозно сприйняв ці погрози.

Під час саміту Організації економічної співпраці (ОЕС), який вперше пройшов у Баку на початку травня 2006 р., представники 9-ти держав-учасниць форуму – Азербайджану, Афганістану, Казахстану, Таджикистану, Пакистану, Туреччини, Узбекистану, Туркменістану, а також Ірану підписали спільну *Бакинську декларацію*, яка передбачає продовження активного обміну думками між державами-членами ОЕС щодо розв'язання глобальних і регіональних проблем. Для Азербайджану важливе значення має 20-й пункт декларації, який передбачає прискорення процесу врегулювання конфліктних ситуацій, що перешкоджають розширенню регіонального економічного співробітництва. У декларації зазначається, що всі конфлікти повинні бути врегульовані на основі принципів міжнародного права і збереження територіальної цілісності держав. Отже, вперше ОЕС, яка є економічною міжнародною організацією, прийняла декларацію, що визнає за необхідне врегулювання конфліктів, які впливають на розвиток економічних зв'язків між державами. Не менш важливою стала позиція Тегерану, який готовий сприяти врегулюванню вірменсько-азербайджанського конфлікту. У свою чергу І.Алієв знову підкреслив, що проблеми іранського ядерного досьє необхідно розв'язувати тільки мирними засобами на основі міжнародного права. “Якщо права і стандарти міжнародного права надають країні можливість використовувати ядерну енергію, то не повинно бути ніяких проблем” [9, с. 5].

У листопаді 2006 р., під час візиту до Росії, І.Алієв заявив, що Азербайджан не підтримує санкції проти Ірану. “Ми вважаємо, що такі санкції будуть не ефективні. Вони не сприятимуть розв'язанню проблеми, а тільки посилять напругу в регіональній ситуації” [10, с. 6].

Отже, усвідомлення негативних наслідків антиіранської політики для своєї держави і регіону загалом, змусило І.Алієва не тільки під-

писати з Тегераном договір про ненапад, а й відстоювати його інтереси на міжнародній арені.

Однак, така політика не може водночас розв'язати усі проблеми між Баку і Тегераном. Зокрема, найбільші розходження держави мають в реалізації програм національної енергетичної та регіональної безпеки, зокрема, щодо шляхів транспортування нафти і газу на світові ринки і визначення правового статусу Каспійського моря. Так, енергетична регіональна політика Ірану спрямована на забезпечення максимального контролю над транспортними потоками вуглеводнів, широку участь в різних енергетичних, трубопровідних і транспортних проєктах. Від ефективного вирішення цих завдань напряду залежить енергетична безпека країни в Каспійському регіоні. Головним політичними завданнями Тегерану є боротьба з проникненням США в Каспійський регіон, створення колективної системи безпеки без участі позарегіональних сил, встановлення контролю над системою транспортних і трубопровідних маршрутів і “справедливий” розподіл спірних з сусідніми державами (Азербайджан, Туркменістан) нафтових родовищ, не виключаючи варіант їхнього спільного освоєння. У цьому плані Тегерану допомагають великі запаси енергетичної сировини, а також Росія.

Головною складовою енергетичної стратегії Ірану на Каспії є його нафтова політика. Іран прагне першим створити сучасну інфраструктуру транспорту й логістики для експорту енергоносіїв і запропонувати її нафтовидобувним компаніям країн регіону, що географічно відмежовані від міжнародних морських шляхів. Політика Ірану спрямована на прискорене освоєння своїх нафтогазових ресурсів на Каспії, нарощування видобувних потужностей у цьому напрямку. Прикладом успішного контролю Тегераном транспортних потоків нафти з району Каспійського моря є проєкт CROS (Caspian Sea Republic's Oil Swap), якому іранське керівництво надає важливе політичне значення. Згідно з проєктом, нафта з Росії та інших прикаспійських держав СНД (Казхстан і Туркменістан) національними компаніями цих держав поставляється в іранський порт Нека на Каспії і за свапівськими угодами (“swap”) обмінюється (замінюється) на еквівалентну кількість іранської нафти, яка передається цим же постачальникам в іранських портах Перської затоки. Проєкт діє з 2004 р. і забезпечує транзит 170 тис. барелів каспійської нафти на добу. Реалізація проєкту по Каспійському морю здійснюється трьома нафтоналивними танкерами, а

потім системою нафтопроводів по іранській території направляється на нафтопереробні заводи (НПЗ) у Тегерані й Тебрізі. За кожен тону нафти, задіяної в операціях “swap”, Іран отримує прибуток у розмірі 14-16 дол. США (т.з. “свапове” покриття). Щороку це дозволяє отримувати понад 90 млн. дол. США. Міністерство нафти ІРІ планує розширити добовий обсяг своп-операцій до 500 тис. барелів на добу. Потенційні можливості дозволяють збільшити показники до 1 млн. барелів нафти на добу, що дорівнює максимальній пропускній спроможності західного нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД), якої він досягне у 2008 р. Термінал порту Нека здатний приймати 1,5 млн. тон нафти на добу, однак проблема полягає у пропускній спроможності нафтопроводів Нека-Рей і Нека-Тебріз. З 2002 р. поставками нафти до Ірану займається російська компанія “ЛУКОЙЛ” та казахська міжнародна компанія “Петро-Казахстан” [2].

Проект CROS інвестує не тільки іранський уряд, а й китайська компанія “Sinorec” і британська “Vitol Company”. За участі іноземних компаній іранська національна танкерна компанія планує побудувати шість нафтоналивних суден. Крім того, Іран здійснює активні кроки щодо освоєння вуглеводних запасів Каспію – проводить геологорозвідувальні роботи, здійснює буріння свердловин, встановлює нові бурові установки й нафтові платформи. На думку іранських експертів, запаси нафти на восьми родовищах, які поки що юридично не визнані як “іранський сектор” Каспію, на глибині від 400 до 800 метрів можуть становити понад 32 млрд. барелів [2, с. 2]. Іран намагається зайняти відповідну своєму геоекономічному статусу роль однієї з найбільших транзитних держав вуглеводної сировини по лінії Азія-Європа, зосередивши на своїй території проходження важливих транспортних артерій.

У цьому плані Тегеран веде переговори з Казахстаном і Туркменістаном щодо реалізації трьохстороннього нафтопроводу з використанням наявної інфраструктури. Однак реалізувати свою регіональну енергетичну політику Тегерану складно, оскільки його головний ворог – Вашингтон – прагне, і безуспішно, встановити свій економічний контроль і політичний вплив у сусідніх з Іраном прикаспійських державах, насамперед в Азербайджані. Ініційовані американцями і підтримані Азербайджаном, Туреччиною та Грузією нафтові і газові проекти як Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД) і Баку-Тбілісі-Ерзерум (БТЕ), спрямовані на ізоляцію Тегерану, обмеження його участі в ключових

енергетичних і транспортних маршрутах, які проходять через Каспійський регіон.

Додаткові перешкоди в проведенні Іраном його нафтової політики на Каспію можуть виникнути під час розподілу дна *водойми* з метою використання його родовищ. Тегеран відмовився від поділу Каспію за принципом модифікованої серединної лінії, на основі якого уклали угоду Росія, Казахстан і Азербайджан. При цьому водна поверхня і товща залишаються у спільному користуванні. Іран намагається знайти такий спосіб розподілу дна, за якого він отримав би декларовану 20% частину Каспійського моря. Він домагається прийняття взаємовигідних рішень з цього питання шляхом діалогу і переговорів зі своїми сусідами. Як наслідок, на порядку денному переговорів з Азербайджаном і Туркменістаном стоїть питання про можливість спільного освоєння спірних родовищ компаніями країн з підключенням великих нафтових компаній інших прикаспійських держав. Росія пропонує ділити спірні родовища за принципом 50:50, коли одна з держав-претендентів компенсує другій, яка першою розпочала освоєння спірного родовища, половину витрат і матиме право брати участь в подальших розробках.

Азербайджан пропонує ділити Каспій за принципом міжнародного озера на національні сектори, включаючи водну поверхню і товщу. Відповідно Азербайджан наполягає на тому, що Каспій – це море і до нього має застосовуватися Конвенція ООН з Морського права [2, с. 3]. Азербайджан, як і Казахстан, має найбагатші за покладами вуглеводів сектори, тому прагне зберегти контроль над ними. Однак у розробці родовищ і шляхах їх транспортування на світові ринки орієнтуються на підтримку Заходу, передусім США.

Тегеран, як і Москва, виступає за те, щоб Каспій знаходився у спільному користуванні за “*принципом кондомініуму*”. Водночас, Тегеран погоджується на поділ Каспію на національні сектори лише на умовах рівних частин (по 20%). Для нього не під силу самостійно освоїти ресурси Каспію, оскільки він не може реалізувати, навіть, ті нафтові запаси, якими реально володіє, тому намагається виступати в тандемі з Росією і Казахстаном, а нині й з Азербайджаном. Спільна

* Принцип кондомініуму в міжнародному праві – це здійснення державного управління будь-якою територією спільно двома або декількома державами.

розробка спірних ресурсів має сприяти досягненню стратегічної переваги Тегерану в південному басейні Каспійського моря, а Росії – в північному і водночас – послабленню впливу Вашингтону в регіоні.

Показовим у цьому плані став Другий прикаспійський саміт, який пройшов у Тегерані у жовтні 2007 р. Президенти Ірану і Азербайджану разом з колегами з Росії, Казахстану і Туркменістану домовились про використання природних ресурсів Каспію: у нафтовій галузі – між Росією, Казахстаном, Іраном та Азербайджаном, у галузі газовидобування – Росією, Туркменістаном, Азербайджаном та Іраном. У результаті вони підписали підсумкову декларацію в якій відзначили, що тільки прибережні держави володіють суверенними правами відносно Каспійського моря і його ресурсів. Отже, саміт проголосив суверенітет у користуванні енергетичними ресурсами Каспійського моря, що зумовлює легітимність вирішення будь-якого стратегічного питання енерговикористання тільки шляхом досягнення компромісу між усіма п'ятьма країнами. Це, у свою чергу, суттєво звужує перспективність трубопроводів БТД та БТЕ, а також шанси на побудову, всупереч гео-економічним інтересам Росії, транскаспійських трубопроводів. Будь-які спроби США та ЄС домовитися з Казахстаном чи Туркменістаном щодо побудови транскаспійських трубопроводів, ігноруючи інші прикаспійські держави, можуть бути заблоковані.

Учасники саміту також погодилися, що визначення нового правового статусу Каспію, судноплавство і рибальство повинні здійснюватися виключно під прапорами прикаспійських країн.

У плані безпеки регіону президенти домовилися, що води Каспію повинні використовуватися виключно в мирних цілях. Вони підкреслили, що ні за яких обставин не дозволять використовувати свою територію іншим державам для здійснення агресії чи інших військових дій проти будь-якої із сторін.

У підсумковій декларації сторони заявили, що вважають договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) однієї з найважливіших опор міжнародної безпеки й стабільності і виступають за подальшу універсалізацію цього договору. Президенти підтвердили невід'ємне право всіх держав-учасниць ДНЯЗ розвивати дослідження, виробництво і використання ядерної енергії в мирних цілях.

На саміті було оголошено про створення економічного союзу Прикаспійських держав, а іранський президент Ахмадінежад наголосив, що новостворена організація дасть відсіч будь-кому, хто виступить проти

інтересів регіону. Його учасники заявили про намір створити “Касфор” – оперативну військово-морську групу п'яти держав регіону.

В рамках саміту були також підписані угоди про побудову залізниці Іран-Туркменістан-Казахстан, що посилять мережу транспортних коридорів по лінії Південь-Північ [17].

Отже, прямо протилежні підходи до розбудови держав і зовнішньополітичні орієнтири Ірану й Азербайджану протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ спричинили складні двосторонні відносини. В азербайджансько-іранських стосунках можна виділити три періоди. Перший – 1991-1993 рр. характеризується відкритим загостренням двосторонніх відносин через проблему дискримінації азербайджанців в Ірані та їх сепаратистські настрої, які підтримував Баку. Для Тегерану з боку новоутвореної держави існувала загроза територіальній цілісності, а тому він намагався якомога сильніше послабити або підпорядкувати собі Азербайджан. Наступний період – з кінця 1993 р. до 2003 р. носив зовні мирлюбний і добросусідський характер, але в дійсності характеризувався прихованим протистоянням, зокрема, на регіональному рівні. Азербайджан співпрацював з групою держав вороже налаштованих проти Ірану. У відповідь останній намагався використовувати в своїх інтересах Нагірно-Карабаську і Нахічеванську республіки. Третій період розпочався в 2004 р. і триває нині. Він характеризується досягненням між державами стратегічного партнерства шляхом підписання низки договорів. Можливе силове втягування Азербайджану у військовий конфлікт з Іраном на боці США, у зв'язку з реалізацією Іраном ядерної програми, змусило обидві сторони переглянути міждержавні взаємовідносини. Участь у воєнному конфлікті могла надовго підірвати нафтову інфраструктуру Баку на Каспії, затримати економічне зростання республіки, яке розпочалось з пуском в дію нафтопроводу БТД в 2006 р., та значно погіршити суспільнополітичну ситуацію в країні. Баку заради збереження економічної і політичної стабільності в державі і, відповідно, в регіоні став відстоювати інтереси Ірану на міжнародній арені, зокрема перед Вашингтоном. Тегеран був включений до азербайджанської “політики балансування” між Москвою і Вашингтоном в рамках уже традиційної багатосторонньої й різновекторної зовнішньої політики. Використовуючи значну економічну й політичну зацікавленість собою з боку ворогуючих сторін (Ірану й США), Баку пішов на одночасне проголошення з ними стратегічного партнерства, що найбільше відповідало його власним

національним інтересам, а також інтересам держав регіону. Завдяки цьому, можна стверджувати, що Баку зробив вагомий внесок у збереження миру на Південному Кавказі, Середньому і Близькому Сході.

Однак азербайджансько-іранське зближення відбувалось під тиском Тегерану і всупереч політиці Вашингтону. Іран, подібно Росії, ставить за мету втягнути Азербайджан як в транспортні й енергетичні проекти в регіоні, так і в регіональну колективну систему безпеки за участі, виключно, прикаспійських держав для стримування американського проникнення в Каспійський регіон й отримання додаткових важелів впливу на Тегеран. Саміт прикаспійських держав у Тегерані в жовтні 2007 р. підтвердив таку тенденцію в політиці Ірану й Москви.

Джерела та література:

1. Азербайджан: “нахеры” и другие // Новая политика http://www.sakartvelo.info/result_az.php?key=82143.

2. Арсенов В.В. Энергетическая стратегия Ирана в Каспийском регионе // Аналитический центр разумные решения. – 2005 (ноябрь) Институт Ближнего Востока <http://www.analitika.org/article>. // Monday, December 26 2005.

3. Гулузаде В (интервью) Азербайджан во внешней политике Ирана. <http://www.svoboda.org/programs/tw/2005/tw.122005.asp>.

4. Гулузаде К. Скажи, кто твой друг... Иран предлагает Азербайджану стратегическое партнерство // Аналитика. – 2005. – 23 декабря: http://analitika.az/browse.php?sec_id=20.

5. Мамедова Н. М. Иран и страны СНГ // Восток. – 2002. – №5. – С.152.

6. Мамедов С., Гордиенко А. Испытание Тегераном и Вашингтоном // Независимая газета. – 2006. – 21 апреля. – С. 5; Антелава Н. Президента Азербайджана ждет Джордж Буш // Би-би-си 8.04.2006. <http://subscribe.ru/archive/media.news.review.azpressa/200604/28211404.html>.

7. Мамедов С. Ильхам Алиев пытается отвести удар от Ирана // Независимая газета. – 2006. – 28 апреля.

8. Мамедов С. Отвести угрозу от трубы // Независимая газета. – 2006. – 4 мая. – С. 6.

9. Мамедов С. Конфликты: Алиев пытается отвести удар от своего иранского коллеги Ахмадинежада // Независимая газета. – 2006. – 6 мая. – С. 5.

10. Мамедов С. Алиев не хочет ссоры с соседом // Независимая газета. – 2006. – 1 ноября. – С. 6.

11. Международные проблемы “Иран-США: каспийский узел”: <http://www.Dumaem.ru> 06/06/05

12. Миркадыров Р. Иран предлагает руку и сердце Азербайджану // Независимая газета. – 2005. – 26 января. – С.5.

13. Мурадян И. Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа. – Ереван: Антарес, 2000.

14. Насипли Н. (интервью) Азербайджан во внешней политике Ирана. <http://www.svoboda.org/programs/tw/2005/tw.122005.asp>.

15. Оруджлу А. (интервью) Азербайджан во внешней политике Ирана. <http://www.svoboda.org/programs/tw/2005/tw.122005.asp>.

16. Привид війни з Іраном <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2006/05/26/15554>.

17. Саміт прикаспійських країн у Тегерані - новий крок у політичній та економічній структуризації євразійського простору // Президентський Фонд Леоніда Кучми “Україна”. http://www.kuchma.org.ua/institute/monitoring/471883d9c85a0/view_print/#15; <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/2007/10/16/253241.shtml> <http://www.visnyk.lutsk.ua/content/view/4875/47>.

Олександр Дуднік (Київ, Україна) Азербайджансько-іранські взаємовідносини в контексті геополітичної ситуації в Каспійському регіоні.

У статті розглядаються геополітичні й гео економічні чинники впливу на розвиток міждержавних азербайджансько-іранських відносин, зокрема азербайджанської діаспори в Ірані, ядерної програми Тегерану, енергетичної політики Баку. Показана також роль азербайджанських президентів у трансформації взаємовідносин між двома країнами.

Ключові слова: сепаратизм, етнічні меншини, ісламські угруповання, мусульмани-шиїти, “пакт про ненапад”, проект “Північ-Південь”, іранське ядерне досвід, стратегічне партнерство, нафтова політика, регіональна безпека.

Александр Дудник (Киев, Украина) Азербайджано-иранские взаимоотношения в контексте геополитической ситуации в Каспийском регионе.

В статье рассматриваются геополитические и геоэкономические факторы влияния на развитие межгосударственных азербайджано-иранских отношений, в частности азербайджанской диаспоры в Иране, ядерной программы Тегерану, энергетической политики Баку. Показана также роль азербайджанских президентов в трансформации взаимоотношений между двумя странами.

Ключевые слова: сепаратизм, этнические меньшинства, исламские группировки, мусульмане-шииты, “пакт, о ненападении”, проект “Север-Юг”, иранское ядерное досье, стратегическое партнерство, нефтяная политика, региональная безопасность.

Alexander Dudnik (Kyiv, Ukraine) *Azerbaijan-Iranian mutual relations in the context of a geopolitical situation in the Caspian region.*

The article is examined by the geopolitical and geo-economic factors of influence on development in the intergovernmental Azerbaijanian-Iranian relations, in particular, Azerbaijanian diaspora in Iran, Teheran nuclear program, Baku policy of energy. The role of the Azerbaijan presidents in transformation of mutual relations between two countries is shown also.

Key words: separatism, ethnic minority, Islamic groupings, Moslems-Shiits, “pact, about non-aggression”, the project “North-south”, the Iranian nuclear dossier, strategic partnership, the oil policy, regional safety.